

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA LEKSIKOGRAFIYANING RIVOJLANISH TARIXI

Rixsiyeva Lola Azimjanovna

O‘zbekiston davlat jahon tillar universiteti Ingliz tili tarjima nazariyasi kafedrasida katta o‘qituvchisi

Mamlakatimizdagi keng ko‘lamli islohotlar har bir sohaning rivojlantirish, ularning ahamiyatini kuchaytirish bo‘yicha qabul qilingan qonun va qarorlar tilshunoslik sohasidagi ilmiy-tadqiqot ishlarining yangi bosqichga ko‘tarilishiga sabab bo‘lgani leksikografik tadqiqotlarga ham bevosita aloqadorligini ko‘rsatib berdi. Tilshunoslikning fonetika va grammatika masalalariga nisbatan leksikada davr ruhi ko‘proq aks etgani kabi, bu holat, o‘z-o‘zidan, leksikografik manbalar yaratilishiga ham ta’sir qiladi. Qadimda taniqli va hozirgi tilshunos olimlarimiz lug‘atshunoslikka qo‘shgan hissalarini beqiyosdir. Leksikografiya masalalari bo‘yicha Abu Rayxon Beruniy, Mahmud Qoshg‘ariy, Robert Kodri, Jon Ballokar, Genri Kokram, Edvard Filips, Noy Vebster, Piter Mark Roje, M.V. Moiseyev, S.E. Normamatov, A. Nurmonov, Z. Teshaboyeva, O. Axmedov, Sh.N. Abdullayeva, Yo. Hamrayeva va ko‘plab olimlar tomonidan ilmiy ishlar olib borilgan. Har bir zamonaviy fan yo‘nalishi shakllanishi va rivojlanishining ilk sahifasi o‘sha sohaning lug‘atchiligi shakllanishiga ehtiyoj talab qilinadi. Bu esa davr leksikografiyasi masalalari tizimli yoritilishini va tadqiq ob’ekti bo‘lishini belgilab beradi.

Leksikografiya, odatda, lug‘at ilmi va lug‘atlar yaratish san’ati sifatida ta’riflanadi. Avvalo, leksikografiya (yunoncha *lexis* “so‘z” va *grafia* “yozish, fan”) – tilshunoslikka oid fan bo‘lib, uning diqqat markazida lug‘atlar yaratish usullari bilan bog‘liq muammolar o‘rin oladi. Lug‘at – bu ma’lum bir tarzda yig‘ilgan so‘zlar bo‘lib, ularning tuzilishi(stukturasi) yoki ishlatilishining o‘ziga xos xususiyatlarini tavsiflovchi izohlar bilan ta’minlangan so‘zlar to‘plami. Jahon tilshunosligida lug‘atchilik tarixi, lug‘atchilikning tarixiy taraqqiyoti bo‘yicha bir qator tadqiqotlar olib borilmoqda. Biz o‘rgangan shakldagi lug‘atlar yaratilishi uzoq o‘tmishga taqaladi. Ular XV asr o‘rtalarida Evropada kitob bosib chiqarish uskunasi ixtiro qilingandan va tarqalgandan keyingi davrda paydo bo‘lgan. G‘arbda boshqa tillarda yozilgan qo‘lyozmalarni, asosan qadimiylarni o‘rganayotganda, ko‘pincha yunon va lotin klassik asarlarida odamlar yangi va g‘ayrioddiy so‘zlarni uchratishadi. Olimlar yoki oddiy hattotlar notanish so‘zlarning ma’nosini aniqlab, bu so‘zlarning tarjimasini o‘z ona tilida qatorlar orasiga yoki ko‘pincha qo‘lyozma hoshiyasiga yozishgan. Bu yozuvlar **glossa** (yunoncha *glossa* “til, so‘z”) deb nomlangan. Keyinchalik, glossalarni bitta ro‘yxatga birlashtirib, ularni boshqa tilga tarjimasi bilan so‘zlar ro‘yxati tuzishgan va **glossariya** deb nomlashgan. [M.V. Moiseyev, 2006. B. 6].

Ingliz leksikografiyasining rivojlanish tarixida bir necha davrlarni ajratish mumkin. Birinchi davr – “glossarizatsiya”. Bu bosqich tilning leksik tarkibini tavsiflashda sodda yondashuv bilan ajralib turardi. Birinchidan, faqat ixtiyoriy tanlangan so‘zlar tasvirlangan. Ikkinchidan, bu so‘zlarning ma’nolarini talqin qilish yuzaki va ilmiy bo‘lmagan. Uchinchidan, lug‘atlarda leksik birliklarning grammatik va fonetik xususiyatlari haqida ma’lumotlar mavjud bo‘lmagan, matnda so‘zning

qo'llanishini aks etadigan misollar keltirilmagan. Quyidagi lug'atlar ushbu davrga tegishli: *Promptuarium Parvulorum* ("Yoshlar xazinası"), *Ortus Vocabulorum* ("So'zlar bog'i"), *Alvearie* ("Asal ari uyası"). Ingliz leksikografiyasi tarixidagi ikkinchi davrni "qiyin so'zlar lug'atlari" davri deb ta'riflash mumkin. Ushbu davrning o'ziga xos yondashuvi lug'at tuzuvchilarning o'z asarlariga faqat tushunish qiyin deb hisoblagan leksik birliklarni kiritish istagi, kundalik hayotda ishlatiladigan so'zlarga esa e'tibor bermaslik yoki lug'atda bir-biridan farq qilmaydigan juda qisqa ta'riflar berishdan iborat bo'lgan. Ushbu davr lug'atlariga quyidagilar kiradi: Robert Kodri tomonidan yozilgan "A Table Alphabetical", Jon Ballokarning "An English Expositor", Genri Kokramning "English Dictionarie", Edvard Filipsning "The New World of English Words". [M.V. Moiseyev, 2006. B. 12–16]. Ingliz leksikografiyasi tarixidagi uchinchi davrni "ilm-fangacha bo'lgan yoki ko'rsatma beruvchi" davr sifatida tavsiflash mumkin. Ushbu bosqichning asosiy yondashuvi lug'at tuzuvchilarning so'zlarning yozilishi, talaffuzi va ishlatilishida ma'lum bir me'yorni o'rnatish istagi yedi, shuning uchun bu bosqichga tegishli deyarli barcha lug'atlar me'yoriy asos bo'lib belgilangan deb hisoblash mumkin. Leksikograflar so'z haqida to'liqroq ma'lumot berishga harakat qildilar. So'zlarning ta'riflari oldingi davr lug'atlarda berilgan ta'riflariga qaraganda batafsilroq tuzilishga yega yedi. Nutqda qo'llanilgan so'zlar adabiyotlardagi iqtiboslar bilan keltirilgan. So'zlarning etimologiyasi ko'rsatilgan. Ushbu davr lug'atlariga quyidagilar kiradi: Samuyel Jonsonning "A Dictionary of English Language", Noy Vebsterning "An American Distionary of English Language" lug'ati va boshqalar. Ingliz leksikografiyasi rivojlanishidagi zamonaviy davrni "ilmiy yoki tarixiy" deb atash mumkin, chunki u quyidagi tushunchalarga asoslanadi: 1) tarixiy tamoyil asosida lug'atlar tuzish; 2) lug'atlarni tuzishda o'rnatilgan me'yoriy asos tamoyilini tizimli tavsiflovchi yondashuv bilan almashtirishdir. Ushbu tushunchalarni yeng to'liq o'zida mujassam yetgan ingliz leksikografiyasining marvaridi bu Oksford inglizcha lug'atidir. Piter Mark Roje tezaurusi ilmiy jihatdan tuzilgan birinchi ideografik lug'at edi va oltita asosiy semantik toifani o'z ichiga oladi. 1930-yillarda tilshunoslar, leksikograflar, hamda pedagogika sohasidagi mutaxassislarning samarali hamkorligida ingliz tilini chet tili sifatida o'qitish metodikasi bo'yicha ingliz tilini o'rganayotgan chet elliklar uchun mo'ljallangan birinchi muvaffaqiyatli o'quv lug'atlarini yaratishga olib keldi. So'nggi paytlarda ingliz tili leksikografiyasida til hodisalarini bevosita madaniyat aspekti bilan bog'liq holda aks ettirish, shu orqali tilning shakllanishiga madaniyatning ta'sirini tavsiflash yondashuvi aniq namoyon bo'lmoqda. Ushbu lug'atlarga Longman English Dictionary of Language and Culture, Macmillan Dictionary kiradi.

O'zbek leksikografiyasi ham ingliz leksikografiyasi kabi o'zining uzoq tarixiga ega. Abu Rayxon Beruniy 1009–1017 yillarda Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'mun ibn Ma'mun saroyida xizmat qilib, katta obro'-e'tibor qozonadi. 1048-yilda dorivor o'simliklar, hayvonlar va ma'danlar tavsifiga bag'ishlangan "Saydana" asarini yozdi. Bu asar dorivor moddalar bo'yicha birinchi entsiklopedik lug'at hisoblanadi. [A. Nurmonov, 2002. B. 13-14]. Mahmud Qoshg'ariy leksikografiya sohasining dunyo tilshunosligida yuksak cho'qqisiga ko'tardi. U XI asrdayoq turkiy so'zlarning izoqli lug'atini tuzdi. Uning "Devonu lug'atit turk" asari esa hijriy 469 yili yozilgan (melodiy 1076–1077) bo'lib, umumturkiy leksikografiyaning namunasi hisoblanib, XV–XVII asrlardan boshlab o'zbek leksikografiyasi rivojlanishiga asosiy turtki bo'ldi. Bunga o'zbek va fors-tojik tillarida yozilgan badiiy, ilmiy-ma'rifiy asarlar, xususan, Alisher Navoiy asarlari bo'yicha yaratilgan forsha-turkcha, turkcha-forsha ikki tilli lug'atlar,

ya'ni Toli Imoniyning "Badoyi al-lug'at", "Sangloh", "Lug'ati atrakiya", "Xulosa-yi Abbosi" ("Sangloh"ning qisqa varianti), Muhammad Rizo Xansarning "Muntaxab al-lug'at" asari, shuningdek, eski o'zbekcha-turkcha "Abushqa" va boshqalar misol qilib, keltirishimiz mumkin. [A. Nurmonov, 2002. B. 99–100]. O'rta asrga kelib o'zbek leksikografiyasida ko'proq e'tibor izohli va tarjima lug'atlarga qaratilgan. XX asrning 40-yillaridan boshlab leksikografiya yo'nalishlari ham kengaydi. Lug'atning yangi turlari: entsiklopedik, imlo, orfoepik-morfem, chastotali, ters, frazeologik, dialektal, etimologik, ideografik, izohli, lug'atlar paydo bo'ldi. Bularga A.Yu. Yunusovning "Fiziologik terminlarning izohli lug'ati" (1984), A.Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (1974), Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" (1978), "O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati", (1984), shu muallifning R. Shukurov bilan qamkorlikda tayyorlagan "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati", X.Yu. Bekmuhammedovning "Tarix terminlarining izohli lug'ati" kabi xususiy izohli lug'atlarni sanab o'tishimiz joiz bo'ladi. XX asrning oxirida Prof. Sh. Rahmatullayev tomonidan "O'zbek tilining etimologik lug'ati" (2000)ning nashr qilinishi o'zbek leksikografiyasini yuqori cho'qqiga ko'tardi. [A. Nurmonov, 2002. B. 193–194]. XIX asrning 70-yillaridan e'tiboran o'zbek leksikografiyasi ko'lamiga kengayib, unda rus tili orqali G'arbiy Yevropa tillaridan kirib kelayotgan o'zlashmalar ta'sirida rivojlanish pallasiga qadam qo'ydi. Sobiq sho'rolar hukmronligi vaqtida o'zbek tili terminologiyasi yangi tushunchalar va ularni ifodalovchi haddan tashqari ko'p miqdordagi o'zlashmalar terminlar hisobiga kengaydi. Soha terminologiyasi tizimining vujudga kelishida leksikografiya sohasida sof o'zbekcha leksik birliklar qatori ruscha-internatsional terminlarning roli yuqori bo'ldi. [H. Dadaboyev, 2016. B. 16].

Xulosa qilib, aytishimiz mumkinki leksikografiyaning rivojlanish tarixini o'rganib chiqqanimizda leksikografik tadqiqotlar bir joyda qotib qolmagani va leksikografik manbalar bir xil ko'rinishda emasligini guvohi bo'ldik. Ingliz va o'zbek tillarni o'qitish metodikasi sohasidagi mutaxassislar, leksikograflar va boshqa soha ekspert mutaxassislar samarali hamkorligi yangi turdagi lug'atlarni paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Tadqiqotlarda oldingi asrlarda, shuningdek hozirgi davrda yaratilgan va yaratilayotgan lug'atlarning tuzilishi va ularni ahamiyatlarini tavsiflash, tarixiy lug'atlarning qiyosiy tahlil qilish va qo'yilgan tamoyillarni tadqiq etish kabi jihatlariga e'tibor qaratilgani tilshunoslik, shu jumladan, leksikografiya fani taraqqiy etishiga sabab bo'lmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Dadaboyev H.A. Zamonaviy o'zbek leksikografiyasi va terminologiyasi / O'quv-uslubiy majmua. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi, 2016. – B. 96.
2. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi / O'quv qo'llanma. Mas'ul muharrir: Akademik Alibek Rustamov. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – B. 228.
3. Моисеев М.В. Лексикография английского языка / Учебно-методическое пособие. – Омск: Омский госуниверситет, 2006. – С. 92.